

FRIES LIBELLENIEUWS UIT 2002

E. Peter de Boer

In het vorige nummer van *Twirre* is uitgebreid aandacht besteed aan het voorkomen van bijzondere libellen in onze provincie. Ook in 2002 zijn weer tal van bijzondere waarnemingen verricht. Daarom in dit nummer een aanvulling op de meest opvallende soorten binnen Fryslân. Tevens wordt een korte beschrijving gegeven van de opmars van zuidelijke libellensoorten mogelijk als direct gevolg van gunstige weersomstandigheden.

NOORDSE WINTERJUFFER TERUG IN FRYSLÂN?

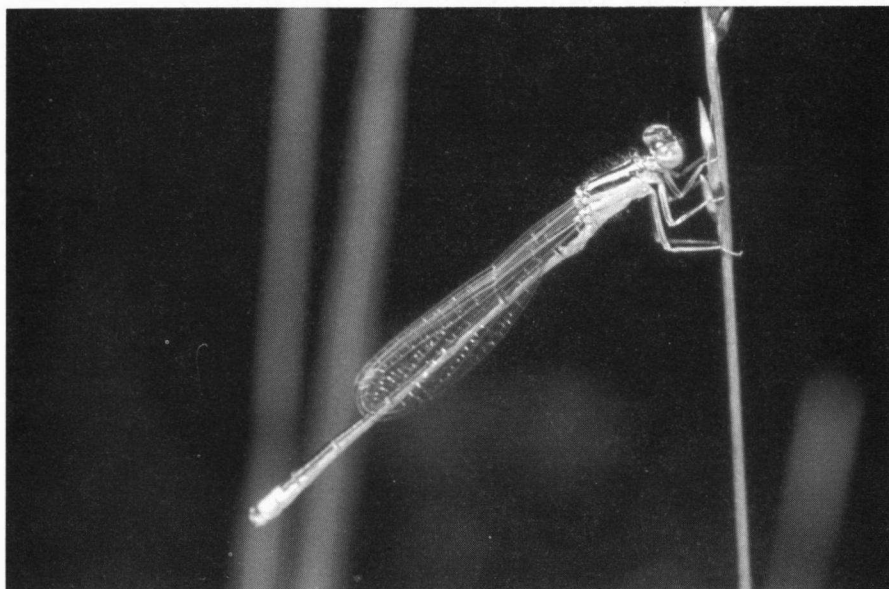
In het vorige artikel is reeds ingegaan op het voorkomen van de Noordse winterjuffer (*Sympecma paedisca*) in Fryslân. In de nazomer en herfst van 2002 zijn opnieuw Noordse winterjuffers in Fryslân gevangen. Frappant was dat de dieren op exact dezelfde locaties als in 2001 werden aangetroffen. Tot nu toe werd aangenomen dat het steeds om zwervers ging vanuit de grote kernpopulatie in de Weerribben, omdat bij gericht onderzoek in het voorjaar van 2002 nergens bewijs van voortplanting werd gevonden op de Friese vindplaatsen. Voor de volledigheid staan in tabel 1 de meest recente waarnemingen.

Op 1 oktober 2002 werden maar liefst 40 exemplaren geteld in de 'Driessenpolder', Lendevallei. In 2001 werden hier op één dag maximaal 19 dieren geteld (Ketelaar *et al.* 2002). Zo langzamerhand lijkt het daarom reëel om aan te nemen dat de Noordse winterjuffer zich toch opnieuw in Fryslân heeft weten te vestigen. Hoogstwaarschijnlijk bevindt zich een kleine populatie in het 'Olde stroomdal' van de Lendevallei waar geschikt voortplantingsgebied aanwezig lijkt. Dit was ook de enige vindplaats waar in het voorjaar van 2002 waarnemingen werden gedaan die op voortplanting duiden.

Het is bekend dat Noordse winterjuffers zich, na het uitsluipen, vaak ver van het voortplantingswater verwijderen (soms tot enkele tientallen kilometers). Ze zoeken dan plekken langs bosrandjes met een ijle rietstructuur of Pijpenstrootje, die thermisch gunstig gelegen zijn (snel opwarmend en uit de wind) om daar de herfst en winter door te brengen. De Driessenpolder voldoet blijkbaar aan deze eisen, want hier worden de meeste dieren aangetroffen. Op de andere vindplaatsen, buiten de Lendevallei, gaat het vrijwel zeker om zwervers. In 2002 werden op deze vindplaatsen beduidend lagere aantallen aangetroffen dan in 2001.

Om erachter te komen of de Noordse winterjuffer zich in het Olde stroomdal weet voort te planten, zal in het voorjaar van 2003 in dit deel van de Lendevallei gericht naar de soort gezocht worden. Hopelijk kunnen we deze zeldzaamheid dan betrappen als zij haar eitjes afzet.

is). Het achterlijf van de vrouwtjes is (in tegenstelling tot vrouwtjes van het Lantaarntje) van boven overwegend donker. Er kunnen drie verschillende kleurvormen optreden. Jonge vrouwtjes zijn prachtig goud-oranje van kleur (jeugdvorm *aurantiaca*). Binnen een paar dagen verandert de kleur van oranje naar groen (oudervorm *typica*), dit is de meest voorkomende

Tengere grasjuffer

foto: Wytze van Kammen

VERBORGEN LANTAARNTJES

Ook voor niet-libellenliefhebbers is het Lantaarntje (*Ischnura elegans*) één van de bekendste en meest herkenbare juffertjes. De soort stelt slechts weinig eisen aan haar leefomgeving en is dan ook algemeen en wijdverbreid. In het noordwesten van Fryslân is het vaak de enige libel die in groten getale in allerlei watertjes en sloten tot voortplanting komt. Het is echter opletten geblazen, want in 2002 werd op diverse plekken in Fryslân haar tweelingzus, de Tengere grasjuffer (*Ischnura pumilio*) gevonden. Mannetjes van de Tengere grasjuffer onderscheiden zich van het Lantaarntje doordat de blauwtekening op segment 8 doorloopt tot op het 9^e segment (iets wat in de vlucht evenwel zeer moeilijk te zien

kleurvariant. Zeer zeldzaam is de homeochrome blauwe vorm, die enigszins op het mannetje lijkt.

Tot voorheen werd deze soort nauwelijks in Fryslân aangetroffen, vermoedelijk omdat ze gemakkelijk over het hoofd wordt gezien tussen de talloze gewone Lantaarntjes. Door gericht op dit 'verborgen' Lantaarntje te letten, is gebleken dat de soort op meer plaatsen voorkomt dan tot nu toe werd aangenomen.

De Tengere grasjuffer is een echte pionier van ondiepe en nog weinig begroeiende watertjes. Zodra deze watertjes zich meer ontwikkelen wat betreft oever- en watervegetatie, verdwijnt de soort langzamerhand. Waarschijnlijk is de larve van deze kleine

Tabel 1. Waarneming van Noordse winterjuffers in Fryslân in september en oktober 2002.

Datum	Vindplaats	Aantal ♂♀	Waarnemer(s)
6 sept.	Olde stroomdal, Wolvega	1 ♀	D. de Klein
8 sept.	Driessenpolder, Wolvega	5 ♂♂ / 1 ♀	W. van Kammen & E.P. de Boer
11 sept.	Schaopedobbe, Elsloo	1 ♂	E.P. de Boer
24 sept.	Katlikerheide, Katlijk	1 ♂	E.P. de Boer
1 okt.	Driessenpolder, Wolvega	20 ♂♂ / 20 ♀♀	E.P. de Boer
4 okt.	Olde stroomdal, Wolvega	1 ♀	E.P. de Boer
8 okt.	Katlikerheide, Katlijk	4 ♂♂	E.P. de Boer

juffer zeer gevoelig voor concurrentie met andere libellenlarven. Daarom heeft zij zich gespecialiseerd tot pionier. Dit heeft tot gevolg dat zij veel zwerft om nieuwe geschikte voortplantingswateren te koloniseren. Zodoende kan zij in principe overal opduiken. Vooral bij recent gegraven wateren (bijvoorbeeld in het kader van natuurontwikkeling) op zand en leem heeft men een goede kans deze soort aan te treffen. In 2002 werden acht nieuwe vindplaatsen van de Tengere grasjuffer ontdekt in Fryslân (tabel 2).

Nog niet eerder werd de Tengere grasjuffer op zo veel plaatsen en in zulke aantallen in Fryslân waargenomen. Er lijkt sprake van een recente toename. De grootste populatie werd aangetroffen op de heide van Allards-oog (Bakkeveen). Hier werden ook vers uitgeslopen dieren gezien, een bewijs dat de soort zich hier in elk geval in 2001 heeft voortgeplant. Op vrijwel alle vindplaatsen is sprake van relatief nieuwe of pas gegraven water-tjes.

VEN- OF NOORDSE GLAZENMAKER?

In Nederland komen zeven verschillende glazenmakers (*Aeshna*) voor. De meest zeldzame soort is de Noordse glazenmaker (*A. subarctica*). Deze, vrijwel uitsluitend in Drenthe voorkomende soort, lijkt zeer sterk op de Venglazenmaker (*A. juncea*). Zekere determinatie kan alleen worden verkregen door een netvangst. De Noordse glazenmaker verschilt op een tiental punten van de Venglazenmaker, maar de lichaamstekening is erg vari-

abel. Een combinatie van kenmerken is dus noodzakelijk om zekerheid te verkrijgen (Dingemanse & Kalkman 1997). Eenmaal in de hand is het gele vlekje achter het oog (bij *juncea* aanwezig, bij *subarctica* afwezig) één van de onderscheidende kenmerken. In de vlucht doet *subarctica* wat donkerder aan dan *juncea*, vanwege de iets donkerder grondkleur van het lichaam en de kleinere vlekjes op het achterlijf. De zijkant van het borststuk is lichter dan bij *juncea*. Zo kan de soort met enige ervaring toch ook op afstand worden opgespoord.

De Venglazenmaker komt in Fryslân plaatselijk vrij algemeen voor in het zuidoosten van de provincie bij vennen en hoogveen op zandgrond. Vooral in heidegebieden met wat venntjes is deze glazenmaker in de vliegtijd vrijwel altijd aan te treffen. Het is echter een zeer snelle en behendige vlieger en daardoor erg moeilijk te vangen. Dit jaar is door de auteur extra op deze soort gelet en werden vele exemplaren gevangen. De soort kan ook in de laagveengebieden voorkomen, zoals blijkt uit waarnemingen van diverse dieren en een ei-afzettend vrouwtje in de Weerribben.

De Noordse glazenmaker is veel kritischer dan de Venglazenmaker ten aanzien van haar voortplantingsbiotoop. De soort heeft een sterke voorkeur voor drijvende veenmosvegetaties in matig voedselarme vennen en hoogvenen. Ze komt hier vaak samen voor met de Venwitsnuitlibel (*Leucorrhinia dubia*). Vanwege de zeldzaamheid en kwetsbaarheid van dit biotoop is de soort in Nederland een

zeldzame verschijning en staat als bedreigd op de Rode Lijst (Wasscher 1999).

Door gericht onderzoek is de Noordse glazenmaker sinds de jaren '90 op bijna 20 locaties in Drenthe aangetroffen. Op sommige vindplaatsen is de soort even talrijk als de Venglazenmaker (mond. med. R. Ketelaar).

Tot nu toe was het voorkomen van de Noordse glazenmaker in Fryslân beperkt tot het Fochteloërveen, waar de soort door G. Abbingh de afgelopen jaren werd vastgesteld. In 2002 is hier niet gericht naar de soort gezocht, maar zal zij vrijwel zeker ook aanwezig zijn geweest (mond. med. G. Abbingh).

Op 27 augustus werd een mannetje van de Noordse glazenmaker gevangen op de 'Catspoele' nabij Oldeberkoop, een onderdeel van de Delleboersterheide. In dit natuurgebied, onder beheer van It Fryske Gea, bevinden zich nog enkele mooie stukjes hoogveen en venntjes met drijvende veenmosvegetatie. Dit is het ideale biotoop voor de Noordse glazenmaker, zij het dat de oppervlakte hoogveen en veenmosvegetaties, in verhouding tot de Drentse vindplaatsen, hier vrij beperkt van omvang zijn. Hembreed ligt de Catspoele ongeveer 15 km van het Fochteloërveen.

Op 29 augustus werd het terrein opnieuw bezocht, maar werden behalve Venglazenmakers (10 ♂♂, 2 ♀♀) geen Noordse glazenmakers gezien. Op 3 september werden echter twee mannetjes, een ei-afzettend vrouwtje, een paringswiel en een larvenhuidje gevonden. Deze ontdekkingen bewijzen dat de Catspoele een kleine populatie van de Noordse glazenmaker herbergt. Hoewel een dag later op dezelfde vindplaats nogmaals goed naar de soort werd uitgekeken, is deze toen niet meer aangetroffen. De laatste waarneming betrof een mannetje dat werd gevangen op 12 september. De hoogveenkern op de Delleboersterheide werd naar aanleiding van de

Tabel 2. Vindplaatsen van Tengere pantserjuffers in Fryslân in 2002.

Datum	Vindplaats	Aantal ♂♀	Waarnemer(s)
26 jun.	Bovenloop Linde, Oolderbekoop	1 ♂	E.P. de Boer & T. Jager
begin juli	Kooisplek, ijsbaan, Rug van het Veen, Vlieland	4 ♂♂ / 2 ♀♀	E. Ruiters & I. Hoogendoorn
2 aug.	Delleboersterheide, Oolderbekoop	enkele	Y. Kuiper
14 aug.	Heide van Allardsoog, Bakkeveen	50 ♂♂ / 17 ♀♀	E.P. de Boer & W. van Kammen
20 aug.	Bakkeveen	4 ♂♂ / 1 paringswiel	E.P. de Boer
22 aug.	Golfbaan, Oudemirdum	20 ♂♂ / 5 ♀♀	E.P. de Boer, J. Hooijmeijer & S. Rintjema
27 aug.	Delleboersterheide, Oolderbekoop	5 ♂♂	E.P. de Boer
28 aug.	Heide van Allardsoog, Bakkeveen	3 ♂♂	E.P. de Boer & J. de Rond
29 aug.	Delleboersterheide, Oolderbekoop	2 ♂♂	E.P. de Boer & J. Hooijmeijer
3 sept.	Ryptsjerksterpolder, Gytsjerk	1 ♀	E.P. de Boer & G. Krottje
5 sept.	Stuttebosch, Oolderbekoop	4 ♂♂ / 1 paringswiel	E.P. de Boer

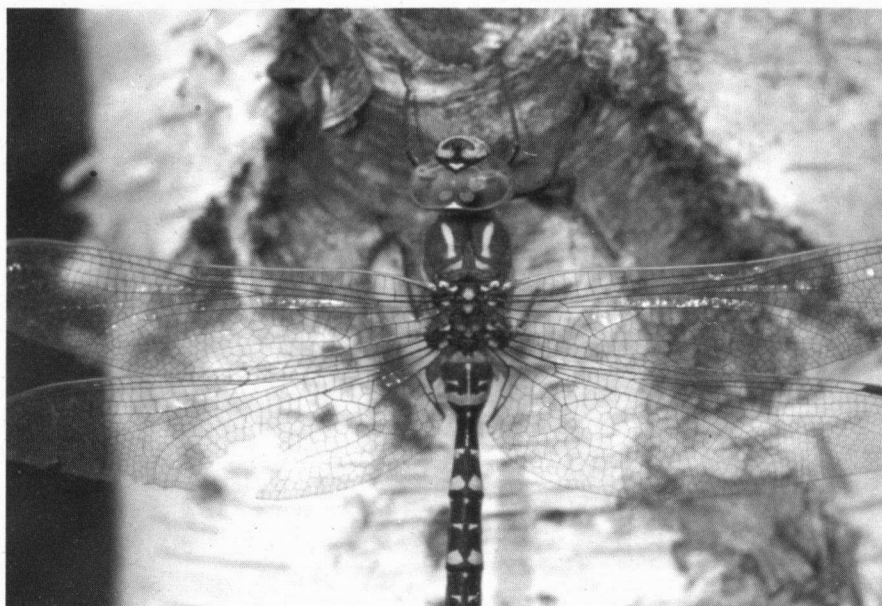
vondst ook goed onderzocht, maar hier werden alleen Venglazenmakers gezien.

Dit is voor het eerst dat de Noordse glazenmaker buiten de bekende vindplaatsen in Drenthe en het Fochteloerveen is gevangen. Mogelijk kan deze zeldzaamheid op meer plekken in Fryslân gevonden worden. Naast de Catspoele werden een aantal andere geschikte locaties in Fryslân bezocht. Het einde van de vliegtijd was toen echter al aangebroken en er werden geen Noordse glazenmakers meer gezien. Vooral de Lippenhuisterheide lijkt zeer geschikt voor de soort. Overal waar drijvende veenmosvegetaties in vennen aanwezig zijn, bestaat de kans dat bij gericht zoeken de Noordse glazenmaker gevonden wordt. In 2003 zal daarom verder onderzoek plaatsvinden om de verspreiding van de Noordse glazenmaker in Fryslân in kaart te brengen.

OPMARS VANUIT HET ZUIDEN

Libellen reageren zeer snel op veranderingen in hun leefomgeving. Het zijn goede vliegers en sommige soorten kunnen zeer ver van hun oorspronkelijke leefgebied zwerven. Zo kunnen nieuwe en geschikte biotopen gekoloniseerd worden. Bij libellen spreken we niet van trekgedrag (zoals bij vogels), maar van zwerven. Er is namelijk geen sprake van een duidelijke trekrichting, het gebeurt niet jaarlijks en libellen keren niet terug naar hun geboorteplaats. De laatste jaren kenden een aantal warme zomers en zachte winters. Het lijkt erop dat de gemiddelde jaartemperaturen langzaam stijgen. Ook de toegenomen natuurontwikkeling en de verbetering van de waterkwaliteit zijn voor libellen zeer gunstige ontwikkelingen. Veel zuidelijke libellensoorten profiteren hiervan en schuiven hun verspreidingsgebied op naar het noorden. Zo is er de laatste tien jaar een aantal libellensoorten tot Fryslân doorgedrongen, terwijl deze daarvoor niet of nauwelijks in onze provincie werden gezien.

Eén van de soorten die mogelijk onder de invloed van de warmere zomers is toegenomen is de Grote keizerlibel (*Anax imperator*). Twintig jaar geleden was deze imperiale schoonheid (de grootste van onze inheemse libellen) nog een zeldzaamheid in het noorden. Nu is de soort vrijwel overal algemeen en plant zich zelfs voort op

Venglazenmaker

foto: Wytze van Kammen

de Waddeneilanden en de buitendijkse kweldergebieden. Ook de Kleine roodoogjuffer (*Erythromma viridulum*) volgde en wordt langzamerhand door heel Fryslân gevonden. In de laatste 15 jaar heeft deze kleine en onopvallende libel heel Nederland weten te koloniseren. Tot die tijd was het een vrij zeldzame soort die zich grotendeels beperkte tot het zuiden van ons land.

Begon het aanvankelijk nog rustig met enkele soorten, de opmars van zuidelijke soorten is nu pas goed op gang

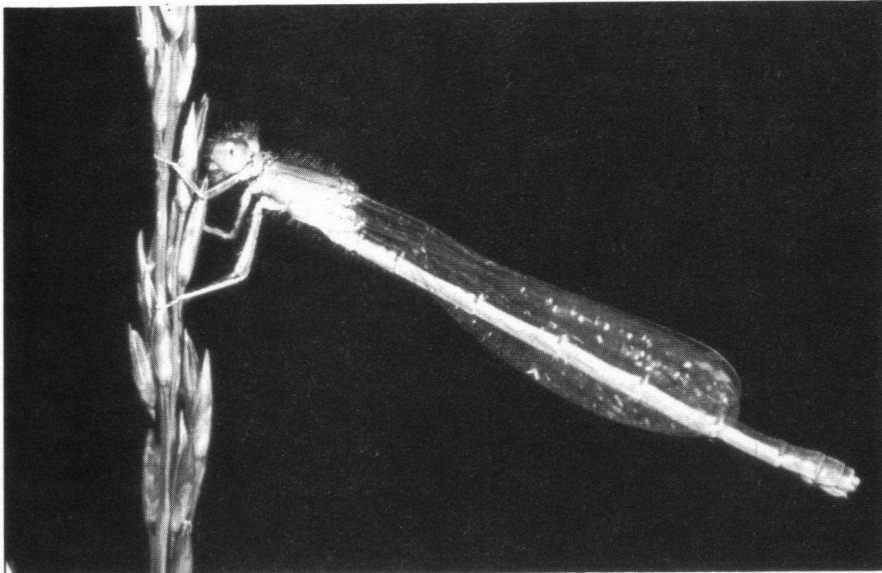
gekomen. Dankzij de verbeterde kwaliteit van het rivierwater is de Rivierrombout (*Gomphus flavipēs*) na bijna een eeuw van afwezigheid, weer terug in Nederland. Andere rheofiele soorten (afhankelijk van stromend water) zijn na een sterke achteruitgang recent weer toegenomen. Een belangrijke oorzaak voor de snelle herkolonisatie van de Rivierrombout waren de grote overstromingen van onze rivieren in de afgelopen jaren. Hierdoor zijn waarschijnlijk veel larven meegevoerd vanuit Duitsland. Ook de Vuurlibbel (*Crocothemis erythraea*), de Zuidelijke

Tabel 3. Waarneming van Zwervende heidelibellen in Fryslân in 2002.

Datum	Vindplaats	Aantal ♂♀	Waarnemer(s)
1/10 jul.	Vieland	10 ex.	I. Hoogendoorn & E. Ruiter (LN 2002, 2: 29/30)
18 aug.	Heide van Allardsoog, Bakkeveen	1 ♂	E.P. de Boer & W. van Kammen
11 sept.	Schaopedobbe, Elsloo	1 ♀	E.P. de Boer
14 sept.	Kornwerderzand	1 ♀	T. Luijendijk (LN 2002, 2: 39)
16 sept.	Steile Bank, Nijemirdum	1 ♂	J. Hooijmeijer

Tabel 4. Waarnemingen van Zwervende pantserjuffers in Fryslân in 2001 en 2002.

Datum	Vindplaats	Aantal ♂♀
28 sept. 2001	Schaopedobbe, Elsloo	15 exemplaren
24 jun. 2002	Schaopedobbe, Elsloo	> 200 exemplaren
17 jul. 2002	Noard-Fryslân Bûtendyks	1 ♀
26 jul. 2002	Schaopedobbe, Elsloo	150 exemplaren
2 aug. 2002	Noard-Fryslân Bûtendyks	2 ♂♂
5/10 aug. 2002	It Oerd, Ameland	> 200 exemplaren
14 aug. 2002	Heide van Allardsoog, Bakkeveen	4 exemplaren
20 aug. 2002	Bakkeveen	10 exemplaren
22 aug. 2002	Rysterbosk, Rijs	50 exemplaren
22 aug. 2002	Oudemirdum	15 exemplaren
26 aug. 2002	Ryptsjerksterpolder, Gytsjerk	3 exemplaren
27 aug. 2002	Delleboersterheide, Olderbekoop	4 exemplaren
29 aug. 2002	Delleboersterheide, Olderbekoop	4 exemplaren
3 sept. 2002	Ryptsjerksterpolder, Gytsjerk	4 exemplaren
7 sept. 2002	Katliker Schar, Katlijk	1 ♀
11 sept. 2002	Schaopedobbe, Elsloo	25 exemplaren

Noordse winterjuffer

foto: Wytze van Kammen

glazenmaker (*Aeshna affinis*), de Zuidelijke keizerlibel (*Anax parthenope*) en de Zadellibel (*Hemianax ephippiger*) worden steeds vaker gezien ten noorden van hun verspreidingsgebied. De Vuurlibel plant zich al enige jaren in Nederland voort en hiervan is dit jaar al een zwervend exemplaar gezien in de Weerribben.

In 2002 was het meest opmerkelijke feit de razendsnelle opmars van de Bandheidlibel (*Sympetrum pedemontanum*). Deze prachtige kleine heidelibel met bruinzwarte dwarsbanden over de vleugels kwam tot voor kort alleen vlakbij de Belgische grens op enkele vennen in Brabant voor. De soort werd in 2002 in Overijssel op diverse plekken tot boven Zwolle aangetroffen en plant zich daar ook voort. Zwervers zijn inmiddels waargenomen in Drenthe en zelfs bij Termunterzijlderiep in Groningen. De verwachting is dat deze soort zich de komende jaren ook in Fryslân zal laten zien als de omstandigheden gunstig blijven. Opletten geblazen dus!

ZWERVENDE HEIDELIBEL, EEN INVASIEGAST

In 2002 vond een invasie plaats van de Zwervende heidelibel (*Sympetrum fonscolombii*) in Nederland. Deze dwaalgast plant zich optimaal voort in de warmere streken rond de Middellandse Zee, maar sinds 1997 ook jaarlijks in Nederland. In 1996 was al sprake van een veel grotere invasie. In dat jaar is de Zwervende heidelibel in Fryslân op Terschelling, bij het Canadameer en bij de Grenspool bij Ap-

pelscha gezien. In 1996 en 1997 werden bij Ballum (Ameland) in het voor- en najaar meerdere waarnemingen gedaan en hoogstwaarschijnlijk heeft de soort zich daar ook voortgeplant (gegevens Landelijk bestand libellen NVL/EIS/VS). In 1998 en 1999 werd de soort regelmatig gezien op Vlieland. Dit jaar werden op meerdere plaatsen in Fryslân Zwervende heidelibellen waargenomen en is tevens voortplanting vastgesteld.

De Zwervende heidelibel is een vrij forse heidelibel, met opvallende rood-gekleurde aderen in de vleugels en blauwkleuring op de onderkant van de ogen en het borststuk (ter onderscheid van de andere heidelibellen). Ook is er een verschil in gedrag met de andere heidelibellen. Zwervende heidelibellen zijn onrustige vliegers en gaan veel minder vaak zitten waardoor ze vaak lastig te vangen zijn. De roodgekleurde aders zijn van een afstand wel te zien, maar ervaring leert dat ook andere heidelibellen, zoals de Steenrode heidelibel (*S. vulgatum*) enige roodkleuring kan vertonen. Vooral als het zonlicht op de vleugels weerkaatst, maken ook de vleugels van deze soort een rode indruk. Verse dieren en vrouwtjes zijn er in het veld lastig uit te pikken tussen de talloze erop gelijkende heidelibellen. Om zekerheid te verkrijgen dienen de dieren dus gevangen en/of gefotografeerd te worden en dat is door het rusteloze gedrag vaak een moeilijke opgave.

In tabel 3 zijn alle waarnemingen van 2002 opgenomen (voorzover bekend bij de auteur). De waarnemingen van Kornwerderzand en de Steile Bank betreffen zeker zwervers. Het manne-

tje van Allardsoog was vrij afgevlagen. Het vrouwtje dat op 11 september op de Schaopedobbe (Elsloo) werd gevangen was vers en net uitgeslopen. Waarschijnlijk was dit een nakomeling van zwervers in het voorjaar. De Zwervende heidelibel kent namelijk een voor- en najaarsgeneratie. Dit is vrij uitzonderlijk voor libellen. In Nederland kunnen na een invasie tijdelijk populaties ontstaan die zich soms enkele jaren weten te handhaven. In 2003 is het dus zaak goed te letten op de Zwervende heidelibel in Fryslân. In principe kan de soort overal aangetroffen worden. Ze heeft echter een voorkeur voor weinig begroeide, ondiepe watertjes die snel opwarmen. Deze zijn potentieel geschikt als voortplantingsbiotoop. Omdat dit een zuidelijke soort is, zullen de larven alleen in zachte winters kunnen overleven.

DE ZWERVENDE PANTSERJUFFER, EEN RECENTE NIEUWKOMER VOOR DE FRIESE FAUNA

Tot 1994 was de Zwervende pantserjuffer (*Lestes barbarus*) een onregelmatige gast in Nederland. In de periode 1995-2000 heeft de soort haar verspreidingsgebied uitgebreid en wordt sindsdien steeds vaker gezien. Het Europese zwaartepunt van de verspreiding ligt rond de Middellandse zee. De soort werd tot voor kort nog niet tot onze inheemse libellen gerekend. In de afgelopen tien jaar is de Zwervende pantserjuffer echter regelmatig aangetroffen en kan inmiddels als inheems worden beschouwd (als criterium wordt hiervoor minimaal 10 jaar van voorplanting in ons land gehanteerd). Waarschijnlijk heeft de soort geprofiteerd van de zachte en natte winters in de afgelopen jaren.

Deze warmteminnende pantserjuffer is een kenmerkende soort van kleine, ondiepe watertjes met een goed ontwikkelde verlandingsvegetatie van biezen en zeggen, die periodiek kunnen droogvallen in de zomer. In de laatste vijf jaar werd de Zwervende pantserjuffer maar sporadisch in Fryslân gezien. De meeste waarnemingen komen van de Waddeneilanden. Zwervende libellen uit het zuiden volgen vaak de kustlijn en zullen daar dus vaker worden gezien en eerder populaties weten te stichten. In 2001 werd de Zwervende pantserjuffer tijdens het libellenonderzoek in Fryske Gea-terreinen, behalve op Ameland, maar op één plaats op het Friese vasteland gezien. In 2002 werd ze weer op veel meer plaatsen aangetroffen.

Het is niet waarschijnlijk dat de Zwervende pantserjuffer in het verleden over het hoofd is gezien. De soort is dermate afwijkend van de andere in Nederland voorkomende pantserjuffers dat ze in het veld direct opvalt. Vooral het tweekleurige pterostigma is erg opvallend. Het lijkt er daarom op dat ook deze zuidelijke libellensoort zo langzamerhand Fryslân gekoloniseerd heeft.

De waarnemingen in tabel 4 zijn alle gedaan door de auteur tijdens het libellenonderzoek in de terreinen van It Fryske Gea, Ze zijn dus niet representatief voor heel Fryslân, maar geven wel een goede indicatie van het toeneemende voorkomen in onze provincie. Er zullen in 2002 zeker op vele andere plaatsen in Fryslân Zwervende pantserjuffers aanwezig zijn geweest. 2002 was in heel Nederland een goed jaar voor de Zwervende pantserjuffer.

Op de meeste vindplaatsen is de Zwervende pantserjuffer slechts in kleine aantallen aangetroffen. Opvallend was echter de grote populatie op de Schaopedobbe in 2002. Eind september 2001 werd hier al een aantal paringswielen gezien en werd tevens ei-afzet waargenomen. Op 24 juni 2002 zijn enkele honderden verse dieren gezien. De Zwervende pantserjuffer is vrijwel altijd op relatief nieuwe vennetjes en poeltjes op natuurontwikkeling waargenomen. Voor deze vrij zeldzame pantserjuffer bieden de nieuwe, ondiepe plasjes nieuwe leefmogelijkheden. Omdat de Zwervende pantserjuffer veel en over grote afstanden kan zwerven, kunnen deze nieuwe leefgebieden snel bezet worden. De verwachting is dat de Zwervende pantserjuffer de komende jaren op tal van plaatsen in Fryslân gevonden kan worden. Meestal zal het gaan om zwervende exemplaren. Onder ideale omstandigheden kan de soort zich echter langer op één vindplaats handhaven zodat een permanente populatie kan ontstaan. De vindplaats op de Schaopedobbe is uniek voor Fryslân. Het is daarom interessant om de ontwikkeling van deze populatie in de komende jaren te volgen. Daarbij is de periode van droogvallen van het ven erg belangrijk. Eind september 2001 stond er nog vrij veel water in dit ven, eind september 2002 stond het echter volledig droog. De larven kunnen, ondanks de aanpassing aan 's zomers droogvallende wateren, niet lang overleven in een volledig uitgedroogd ven.

MOGELIJKE WAARNEMING VAN EEN ZUIDELIJKE KEIZERLIBEL

Op 2 juni werd door Van Kammen & De Boer een zeer bijzondere waarneming gedaan. In het Olde stroomdal van de Lendevallei werd een grote keizerlibel met blauwgroene ogen en een donker lichaam gezien. Op het lichaam bevonden zich enkele vaagbruine zijvlekken. De grote libel was zeer actief aan het jagen maar vloog net te hoog en te snel om gevangen te kunnen worden. Beide waarnemers hebben het dier echter vrij goed kunnen bekijken en konden met vrij grote zekerheid vaststellen dat het hier ging om een Zuidelijke keizerlibel (*Anax parthenope*). Omdat het dier niet is gevangen ontbreekt echter doorslaggevend bewijsmateriaal. Het dier vloog samen met enkele Vroege glazenmakers (*Aeshna isosceles*), zodat het grootteverschil tussen beide soorten goed opviel. De Zuidelijke keizerlibel is vrij onmiskenbaar. Verwarring is alleen mogelijk met de Grote keizerlibel (*Anax imperator*) en de Zadellibel (*Hemianax ephippiger*).

De Zuidelijke keizerlibel is een dwaalgast in Nederland, die de laatste jaren steeds vaker wordt gezien. Het gaat dan vrijwel altijd om één of enkele exemplaren per jaar. Perioden met aanhoudend warm weer en een zuidelijke stroming zijn gunstig voor deze zwerver uit het zuiden. In Fryslân is nog niet eerder melding gemaakt van deze zeldzame soort.

ANDER OPMERKELIJK LIBELLENNIEUWS

Hieronder volgen nog enkele waarnemingen van bijzondere libellensoorten, afwijkende vindplaatsen van libellen of andere opvallende waarnemingen van libellen in Fryslân.

De Vroege glazenmaker (*Aeshna isosceles*) beleefde in 2002 een goed jaar. Deze kenmerkende laagveensoort werd op een aantal vindplaatsen buiten het bekende verspreidingsgebied in Fryslân aangetroffen. In de Lendevallei, de Tjongerdellen en het Katlijker Schar werd deze soort in veel grotere aantallen waargenomen dan

in 2001. Ook werden individuele waarnemingen gedaan van de Vroege glazenmaker op een aantal vindplaatsen waar de soort voorheen nog niet eerder werd waargenomen. De soort werd onder meer gezien in het Ottema-Wiersmareservaat, Petgaten van De Veenhoop en de Meulereed.

Ook de Tangpantserjuffer (*Lestes dryas*) beleefde in 2002 een topjaar. Via de e-mailcirkel van de Nederlandse Vereniging voor Libellenstudie kwamen al vroeg in het jaar diverse meldingen binnen uit het gehele land. Normaal komt deze pantserjuffer vrij algemeen voor op de zandgronden van Drenthe en Midden-Nederland, in de rest van het land is ze echter veel zeldzamer. In 2001 werd deze soort maar op enkele plaatsen in het zuidoosten van Fryslân aangetroffen. In 2002 werd deze pantserjuffer op veel meer plaatsen waargenomen. Opvallende vindplaatsen in 2002 waren o.a. Noard-Fryslân Bûtendyks, waar enkele vrouwtjes werden gezien rond de drinkdobben op de kwelder, en de Rypstjerksterpolder nabij Gytsjerk. Op de Schaopedobbe bij Elsloo werd de soort massaal waargenomen samen met de Zwervende pantserjuffer. Er werden meer dan 100 dieren gezien en ook ei-afzet is waargenomen. Waarschijnlijk is de Tangpantserjuffer, net als de Zwervende pantserjuffer, in 2002 op meerdere andere plaatsen in Fryslân aanwezig geweest.

Friese witsnuiten In het vorige artikel is het voorkomen van een aantal witsnuitlibellen (*Leucorrhinia*) al besproken (Rintjema *et al.* 2002). Hieronder volgen een aantal aanvullingen en waarnemingen in 2002.

Omdat in 2001 opvallend weinig (betrouwbare) waarnemingen van de Venwitsnuitlibel (*L. dubia*) zijn gedaan, is in 2002 extra op deze soort gelet. Het aantal waarnemingen bleef echter beperkt (tabel 5). De Venwitsnuitlibel is vrij kritisch ten aanzien van haar voortplantingsbiotoop. De soort heeft een voorkeur voor matig zure heidevennen, het liefst met drijvende veenmosvegetatie, waarin de larven een schuilplaats vinden. In Nederland is de soort tegenwoordig vrij zeldzaam en staat op de Rode Lijst als kwets-

Tabel 5. Waarneming van Venwitsnuitlibellen in Fryslân in 2002.

Datum	Vindplaats	Aantal ♂/♀	Waarnemer(s)
24 jun.	Schaopedobbe, Elsloo	1 ♀	E.P. de Boer
19 jul.	Bakkeveen	1 ♂	E.P. de Boer
22 aug.	Golfbaan, Oudemirdum	1 ♂	J. Hooijmeijer, S. Rintema & E.P. de Boer

baar te boek (Wasscher 1999). Vroeger is de soort vrij algemeen geweest op de zandgronden. Van Fryslân zijn alleen oude meldingen bekend uit het uiterste zuidoosten. Waarschijnlijk is de Venwitsnuitlibel in Fryslân nooit echt algemeen geweest. Wel worden er onregelmatig zwervers waargenomen in onze provincie. In tegenstelling tot de Noordse witsnuitlibel (*L. rubicunda*) komt de Venwitsnuitlibel niet voor in laagveengebieden. In 2002 zijn maar drie individuele waarnemingen gedaan van de Venwitsnuitlibel. Eén daarvan betrof zeker een zwerver (Gaasterland). Op de andere vindplaatsen is mogelijk een kleine populatie aanwezig. Gericht onderzoek in 2003 zal meer duidelijkheid moeten scheppen.

In het Fochteloërveen wordt ook maar zelden een enkel exemplaar van de Venwitsnuitlibel gezien (mond. med. G. Abbingh). Andere mogelijke vindplaatsen in Fryslân zijn de bossen bij Beetsterzwaag, de Lippenhuisterheide en de Delleboersterheide.

De Gevlekte witsnuitlibel (*L. pectoralis*) plant zich, voorzover bekend, in Fryslân alleen in de Rottige Meenthe

voort. In de rest van Fryslân is de soort uitsluitend als zeldzame zwerver waargenomen (Rintjema *et al.* 2002). De grootste Nederlandse populaties bevinden zich tegenwoordig in de Wieden en de Weerribben. In de rest van Nederland komen verspreid nog enkele kleinere populaties voor.

M. de Groot inventariseerde in 1998 libellen in het Katlijker Schar (De Groot 1999). Er werden toen op twee verschillende dagen in juni enkele mannetjes van de Gevlekte witsnuitlibel gezien. Deze waarnemingen zijn zeer bijzonder omdat hier in principe geschikt biotoop aanwezig is. De waarnemingen zijn pas recent bij de auteur gemeld. Het is interessant om dit gebied in de komende jaren goed in de gaten te houden op het voorkomen van deze zeldzaamheid. Het is niet uitgesloten dat hier zich een kleine populatie kan handhaven. D. Stienstra meldde het voorkomen van deze soort in het Ottema-Wiersmareservaat (Stienstra 2000). In 2002 is dit gebied door de auteur enkele malen speciaal bezocht voor de Gevlekte witsnuitlibel. Behalve een enkele Noordse witsnuitlibel werden er helaas

geen Gevlekte witsnuitlibellen waargenomen.

De Blauwe breedscheenjuffer in de Lendevallei! Op 13 juli 2002 werd door Th. de Groot een Blauwe breedscheenjuffer (*Platycnemis pennipes*) gevangen in de Lendevallei. Omdat het maar om één exemplaar ging, betreft dit vrijwel zeker een zwerver.

De Blauwe breedscheenjuffer is een soort van langzaam, stromende beken, rivieren en kanalen. In Drenthe, vlak over de Friese grens, kan de soort plaatselijk algemeen zijn. Er zijn echter nog nooit populaties van de soort in Fryslân gevonden. Zo nu en dan worden er wel zwervers in het zuidoosten van onze provincie waargenomen. Blijkbaar is er in onze provincie nog geen geschikt leefgebied voorhanden. Met het verbeteren van de waterkwaliteit en door gekanaliseerde rivieren weer te laten meanderen, lijken de kansen voor deze soort in Fryslân toe te nemen. Wellicht kan de Blauwe breedscheenjuffer in de nabije toekomst tot de Friese fauna gaan behoren.

NASCHRIFT

In het voorgaande artikel over bijzondere libellen in Fryslân werd per abuis melding gemaakt van de waarneming van een Hoogveenglanslibel (*Somatochlora arctica*) in het Fochteloërveen. Dit is één van de zeldzaamste libellen van Nederland en de kans dat deze soort in Fryslân voorkomt is zeer gering. In de laatste jaren zijn er wel enkele nieuwe vindplaatsen in Gelderland ontdekt. Er zijn op dit moment slechts drie populaties in Nederland bekend. Op dit moment wordt door De Vlinderstichting gewerkt aan een soortbeschermingsplan van de Hoogveenglanslibel (Ketelaar 2002).

DANKWOORD

Mijn dank gaat uit naar iedereen die een bijdrage heeft geleverd aan dit artikel. Speciale dank is verschuldigd aan Robert Ketelaar voor het geven van waardevolle aanvullingen en verbeteringen, Karin Uilhoorn voor het kritisch doorlezen van het concept en haar positieve stimulering bij het schrijven en Wytze van Kammen en Tom Jager met wie ik vele plezierige dagen in het veld doorbracht op zoek naar onze geliefde libellenvrienden. Als laatste bedank ik It Fryske Gea (met name Sietske Rintjema), dat mij de mogelijkheid en vrijheid gaf om me volledig aan het onderzoeken van libellen wijden.

LITERATUUR

- DINGEMANSE N.J. & V.J. KALKMAN 1997. Het onderscheid tussen *Aeshna subarctica* Walker en *Aeshna juncea* (L.) in Nederland. *Brachytron* 1 (2): 35-39.
- DE GROOT M. 1999. Libelleninventarisatie Ketlijker Skar. Rapport in eigen beheer.
- KETELAAR R. 2002 *in voorbereiding*. Soortbeschermingsplan Hoogveenglanslibel 2003-2007.
- KETELAAR R., E.P. DE BOER & A. VAN DER BURGH 2002. Nieuwe vindplaatsen van de Noordse winterjuffer *Sympecma paedisca* in Nederland. *Brachytron* 5 (1 & 2): 28-31.
- LN 2002. Libellennieuws van de e-mailcirkel van de Nederlandse Vereniging voor Libellenstudie. Libellennieuws 2:29, 2:30 en 2:39.
- RINTJEMA S. & K. UILHOORN, M.M.V. E.P. DE BOER 2002. Bijzondere libellen in Fryslân. *Twirre* 13 (3): 69-77.
- STIENSTRA D. 2000. De libellen van het Ottema-Wiersmareservaat in 1999. *Twirre* 11 (2): 9-10.
- WASSCHER M. 1999. Bedreigde en kwetsbare libellen in Nederland (Odonata), basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. European Invertebrate Survey - Nederland, Leiden.